

Bezukh A. V. Economic (business) and civil circulation: the nature and differences under market economy conditions

The article analyzes the essence of economic (commercial) and civil turnover, their difference in market conditions.

Keywords: economic turnover, turnover of civil, economic competition.

Безух О. В. Хозяйственный (коммерческий) и гражданский оборот: сущность и отличия в условиях рыночной экономики

В статье анализируется сущность хозяйственного (коммерческого) и гражданского оборота и их различия в условиях рыночной экономики.

Ключевые слова: оборот, гражданский оборот, экономическая конкуренция.

ПОНЯТТЯ ЛЕГІТИМНИХ ОЧІКУВАНЬ ТА ПРОБЛЕМИ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ СУДАМИ УКРАЇНИ

Беляневич О. А.,

доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу правового забезпечення ринкової економіки НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

Статтю присвячено проблемам, що виникають при застосуванні судами України автономного поняття легітимних очікувань, напрацьованого практикою Європейського суду з прав людини як об'єкта правового захисту. На основі аналізу рішень ЄСПЛ та Верховного Суду України запропоновано концептуальні підходи їх подолання при розгляді судами справ про захист права власності та спорів, що виникають у зобов'язальних відносинах.

Ключові слова: автономні поняття, легітимні (розумні) очікування, правова визначеність, право на мирне володіння майном.

Ідея передбачуваності (очікуваності) суб'єктом відносин правових наслідків (правового результату) своєї поведінки, яка відповідає існуючим в суспільстві нормативним приписам, утворює основу принципу правової визначеності і відображена в практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), що визнається в Україні джерелом права (ст. 17 Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»). Так, згідно з усталеною прецедентною практикою ЄСПЛ (рішення у справах «Реквеньї проти Угорщини», «Санді Таймс» проти Сполученого Королівства», «Коккінакіс проти Греції», «Бесарабська Митрополія проти Молдови») однією з вимог, що впливає зі слів «встановлений законом», є вимога передбачуваності: норма не може вважатися «законом», якщо вона не сформульована з достатньою чіткістю, яка дає громадянину змогу керуватися цією нормою у своїх діях.

Чи не найбільше питань як теоретичного, так і прикладного характеру викликає застосування вітчизняними судами тих понять та юридичних конструкцій, які або взагалі не відомі системі права України і не мають будь-яких аналогів, або мають в ній інше змістовне навантаження. Однією з таких конструкцій, яка дедалі частіше трапляється в судових рішеннях, зокрема господарських судів, є «легітимні (законні) очікування» як об'єкт правового захисту.

У більшості випадків поняття «легітимні (законні) очікування» розглядається як елемент верховенства права та як елемент юридичної визначеності. Водночас легітимні очікування розглядаються і як об'єкт правового захисту (охорони), що не є тотожним суб'єктивному праву або законному інтересу.

Розуміння «законних очікувань» саме як елемента юридичної визначеності втілюється в практиці Суду ЄС, який у справі *Salumi* наголосив, що дія (наслідки) права Співтовариства має бути чіткою і передбачуваною для тих, на кого воно поширюється. Далі Суд послався на свої попередні рішення у справах *Racke v Hauptzollamt Mainz* (1979) та *Hauptzollamt Landau* (1979), в яких він неодноразово підкреслював важливість принципів правової визначеності і законних очікувань, а також вказав, що «принцип правової визначеності покликаний запобігати випадкам набрання чинності положеннями законодавства Співтовариства до моменту їх публікації і що така можливість є винятковою, коли це обумовлено цілями відповідного законодавства та у випадку, якщо законні очікування тих, на кого воно поширюється, належним чином забезпечені».

На цей час єдиної теорії легітимних (законних) очікувань, придатних для всіх національних правопорядків, немає.

Деякі дослідники доводять, що принцип *юридичної визначеності* походить з права Німеччини, де «правові гарантії, правова безпека» є принципом, спрямованим на забезпечення чіткості змісту законодавства і який стосується, насамперед, ретроактивної дії закону. Законні ж очікування як принцип німецького адміністративного права (захист довіри) застосовується лише в контексті дії та рішень публічної адміністрації. *З огляду на це «законні очікування» та юридична визначеність не збігаються і можуть навіть протиставлятися.* Так, це стосується права вимагати захисту законних очікувань при оспорюванні актів публічної адміністрації з мотивів їх несправедливості, навіть якщо юридична визначеність при цьому не порушена [1].

Поняття легітимних очікувань пов'язується із застосуванням в практиці ЄСПЛ концепції автономного тлумачення. Ця концепція є одним з інструментів (способів тлумачення) захисту прав, передбачених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, незалежно від того, який зміст цим правам надається державами-учасницями. Результатом застосування автономного тлумачення, яке наближене до телеологічного тлумачення, традиційного для українського правознавства та правозастосовної практики, є сформульовані ЄСПЛ так звані *автономні поняття*.

Одними з таких автономних понять є поняття «майно» (ст. 1 Першого протоколу до Конвенції) та поняття «легітимні (законні) очікування». Так, в практиці ЄСПЛ майном визнаються, зокрема, права на речі та майно (права *in rem* та права *in personam*); існуючі володіння або фактично існуючі права власності; вимоги, борги та звернення на певне майно; економічні, комерційні, підприємницькі та професійні інтереси; дозволи та ліцензії; пенсії та соціальні виплати (за певних умов); спадкові права та правонаступництво; майно – власність юридичних осіб, асоціацій, компаній, власників акцій; права та інтереси акціонерів; інші права власників. Автономність понять не надає змоги державам давати в національних законодавствах такі визначення, які б порушували баланс приватних та публічних інтересів. Автономність понять не повинна сприйматися як вимога уніфікації, а лише як вимога застосовувати єдині правила та принципи тлумачення, іншими словами, вона сприяє уніфікації стандартів правозастосування.

Нарешті, ЄСПЛ сприймає гнучкість в інтерпретації термінів правозастосовними органами держав-учасниць, головне, щоб вона була достатньо розумною і відповідала цілям Конвенції [2, с. 25–26].

Практикою Суду ЄС та ЄСПЛ законні очікування розглядаються як елемент правової визначеності, в тому числі і тоді, коли йдеться про захист законних очікувань щодо здійснення права власності і *саме* у зв'язку із автономними поняттями майна та власності.

У своїй практиці ЄСПЛ конструкцію «законні очікування» використовував неодноразово. Наприклад, існування заборгованості, визнаної остаточними і обов'язковими для виконання судовими рішеннями, надає особі, на користь якої таке рішення було винесене, «законне очікування», *що заборгованість буде виплачено та становить «майно» такої особи у розумінні ст. 1 Протоколу № 1.* Таким чином, скасування такого рішення прирівнюється до порушення права на мирне володіння майном (див. рішення у справі Брумареку проти Румунії (п. 74), Пономарьов проти України (п. 43), Агрокомплекс проти України (п. 166)).

Суд уже констатував, що процесуальні норми створюються для забезпечення належного відправлення правосуддя та дотримання принципу юридичної визначеності та що сторони провадження повинні *мати право очікувати застосування* вищезазначених норм. Принцип юридичної визначеності застосовується не тільки щодо сторін провадження, а й до національних судів (рішення у справі «Дія-97» проти України (п. 47); «Олександр Волков проти України» (п. 143)).

У рішенні ЄСПЛ у справі «Суханов та Ільченко проти України» зазначено: *за певних обставин «законне сподівання» на отримання «активу» також може захищатися ст. 1 Першого протоколу.* Так, якщо суть вимоги особи пов'язана з майновим правом, особа, якій воно надане, може вважатися такою, що має «законне сподівання», якщо для такого права у національному законодавстві існує достатнє підґрунтя – наприклад, коли є усталена практика національних судів, якою підтверджується його існування (див. рішення у справі «Копецький проти Словаччини»). Проте не можна стверджувати про наявність законного сподівання, якщо існує спір щодо правильного тлумачення та застосування національного законодавства і вимоги заявника згодом відхиляються національними судами (див. вищенаведене рішення у справі «Копецький проти Словаччини» (Koreck? v. Slovakia) (п. 35)).

В рішенні ЄСПЛ у справі «Федоренко проти України» визначено: «заявник мав щонайменше *«законні сподівання»* на дохід відповідно до пункту договору про доларовий еквівалент суми в гривні, і це сподівання може вважатися «майном» у розумінні ст. 1 Першого протоколу до Конвенції. Європейський суд з прав людини також констатував, що дії управління юстиції можна розцінити як такі, що звели нанівець «законні сподівання» заявника за договором і позбавили його, зокрема, умови, на яку він погодився під час укладання договору.

Таким чином, характеристика очікувань як легітимних поєднує в собі: 1) їх законність, яка зумовлена реалізацією особою належного їй суб'єктивного права, 2) їх обґрунтованість, тобто зумовлену законом раціональність сподівань учасників суспільних відносин.

У матеріально-правовому сенсі легітимні очікування суб'єктів мають захищатися від непередбачуваних змін законодавства, яким встановлено відповідний правовий режим (власності, інвестиційної діяльності тощо). У процедурному ж сенсі легітимні очікування стосуються однакової та послідовної правозастосовної практики, уникнення вибіркового правосуддя.

Слід зазначити, що принцип захисту легітимних очікувань є невід'ємним елементом комунітарного права ЄС, одним з фундаментальних правових принципів, тісно пов'язаних із принципом правової визначеності. Він забезпечує особам, які перебувають під дією права ЄС, можливість вибудувати свою поведінку, покладаючись на заходи Союзу та поведінку його службовців. Концепція легітимних очікувань має розглядатися також в світлі *міжнародно-правового стандарту справедливого та рівного ставлення* (цей стандарт закріплений в ст. 10 Договору до Енергетичної Хартії і є обов'язковим для України).

В цьому сенсі легітимні очікування безпосередньо впливають із конституційної норми ч. 2 ст. 19 Конституції України про те, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

На нашу думку, використання концепції легітимних очікувань є найбільш ефективним та зрозумілим для застосування у справах про захист права приватної власності на відміну від вирішення спорів, що впливають із зобов'язальних відносин.

У рішенні ЄСПЛ у справі «Стретч проти Сполученого Королівства» (наразі офіційний переклад цього рішення українською відсутній), яке останнім часом дедалі частіше цитується у судових рішеннях вітчизняних судів, викладено інший погляд на законні очікування: ними є «очікування на законних підставах продовження терміну дії договору оренди, і це очікування є складовою частиною права власності заявника, наданого йому за договором оренди в розумінні зазначеної статті»). ЄСПЛ дійшов висновку про те, що «заявник мав право, принаймні, очікувати на законних підставах, що він зможе продовжити термін дії договору, і *таке очікування можна вважати – в цілях застосування положень ст. 1 Першого протоколу до Конвенції – складовою частиною його права власності*, наданого йому за договором оренди. Дії місцевої влади Європейський суд з прав людини розцінив як порушення права заявника на *законне очікування виконання певних умов* і, таким чином, вони утворювали акт втручання у реалізацію його права власності».

Такі різні підходи до визначення легітимних очікувань можуть породжувати конфлікти інтерпретацій у вітчизняній судовій практиці.

Зокрема, рішення у справі «Стретч проти Сполученого Королівства» разом із згадуваним вище рішенням у справі «Федоренко проти України» аналізувалося Верховним Судом при розгляді справи № 6-92цс13 (постанова ВСУ від 18.09.2013) за позовом Бердянського природоохоронного міжрайонного прокурора Запорізької області в інтересах держави в особі Бердянської міської ради до ОСОБА_1, третя особа – державне підприємство «Центр державного земельного кадастру», про визнання державного акта на право власності на земельну ділянку недійсним, скасування державної реєстрації права власності на земельну ділянку та повернення її. ВСУ сформулював таку правову позицію: «особу може бути позбавлено її власності лише в інтересах суспільства, на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права, а при вирішенні питання про можливість позбавлення особи власності мусить бути дотримано справедливої рівноваги між інтересами суспільства та правами власника».

З точки зору національного законодавства у справі «Федоренко проти України» йшлося про неналежне виконання боржником (покупцем) умов договору купівлі-продажу та право кредитора (продавця) на отримання визначеної договором суми (ціни товару). В традиціях українського законодавства та правової традиції, коли йдеться про право вимоги та борг, розуміється наявність зобов'язальних відносин між сторонами та їх зміст. І для вирішення українськими судами спорів, пов'язаних із неналежним виконанням договорів, немає потреби застосовувати концепцію «законних очікувань» для вирішення питання про задоволення позову кредитора. Уявляється, що і розгляд вимоги про продовження терміну дії договору оренди за українським законодавством так само не потребувало б застосування доктрини легітимних (законних) очікувань.

Не менш контрверсійним є застосування концепції легітимних очікувань і у випадках, коли захисту потребують право публічної власності та публічні інтереси.

Публічна власність відрізняється складом та якістю об'єктів, якими є: а) необхідні ресурси для здійснення публічних функцій; б) найбільш цінні об'єкти з точки зору суспільної значущості; в) джерела ресурсів (земля, надра); г) унікальні цінності (не відтворювані для суспільства). Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону (ч. 3 ст. 41 Конституції). На цей час головна загроза існуванню публічної власності як такої є не стільки недостатня кількість законодавчих норм, скільки знецінення ідеї суспільного блага та сформоване у масовій свідомості ставлення до публічної власності як до джерела особистого збагачення.

Конституційні механізми охорони права власності (ст. 41 Конституції) придатні, головним чином, до охорони права приватної власності (див., також, Закон України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності»). Головні елементи цього механізму такі: 1) проголошення непорушним права приватної власності; 2) заборона протиправного позбавлення права власності (примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості; 3) примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану); 4) конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Критеріями оцінки обґрунтованості втручання держави в конвенційне право особи на мирне володіння майном (тобто в право приватної власності), відповідно до практики ЄСПЛ, є: а) приналежність об'єкта правового захисту до майна в розумінні ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції; б) види втручання, визначені в самій конвенційній нормі; в) наявність легітимної мети з урахуванням суспільних інтересів; г) пропорційність такого втручання та наявність справедливого балансу між вимогами відносно загальних інтересів суспільства та вимогами захисту основних прав людини; д) відповідність такого втручання критерію правової визначеності або законності (за відсутності законних підстав для втручання воно не може відповідати вимогам ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ).

Якщо на підставі правочинів та інших юридичних фактів змінюється стан привласненості певних благ і об'єкти, які перебували у державній або комунальній власності, неправомірно відчужуються на користь приватних осіб, то йдеться не про суспільні інтереси в їх доволі абстрактному тлумаченні, а про право публічної власності, *яке має бути захищеним*. І коли ми говоримо про захист права приватної власності, яке було набуто на підставі відповідного рішення органу, уповноваженого управляти майном, що є державною або комунальною власністю, або договору (приватизація майна), то йому протиставляється саме право публічної власності, яке може виявитися порушеним.

Відповідно до ч. 2 ст. 328 ЦК право власності вважається набутим правомірно, якщо інше прямо не впливає із закону або *незаконність набуття права власності не встановлена судом*. Якщо така незаконність встановлена судом (наприклад, якщо особа отримала у власність земельну ділянку на підставі незаконних розпоряджень державного органу або органу місцевого самоврядування, що стало підставою для визнання судом рішень цих органів незаконними, виданих на їх підставі державних актів про право власності на земельні ділянки і укладені на їх підставі договори купівлі-продажу недійсними), то немає підстав застосовувати концепцію «легітимних очікувань» або віддавати йому перевагу порівняно із нормами ст. 19 Конституції України та ЦК.

Таким, чином, при застосуванні автономного поняття «легітимні очікування» слід враховувати таке:

1) в практиці ЄСПЛ і речові, і зобов'язальні права розглядаються крізь призму автономного поняття «майно»;

2) національне законодавство України дозволяє вирішувати спори, що виникають в зобов'язальних відносинах і стосуються захисту права кредитора, за допомогою наявних правових конструкцій, тому застосування концепції «законних очікувань» не виправдано обтяжуватиме і ускладнюватиме практику;

3) з точки зору забезпечення правового порядку в країні принцип, закріплений в ч. 2 ст. 19 Конституції України, є пріоритетним і йому не може протиставлятися автономне поняття «законні очікування», особливо в тих випадках, коли рішення ЄСПЛ можуть використовуватися недобросовісними сторонами для індульгенції незаконних дій органів влади;

4) в умовах нестабільного правового порядку переносити на вітчизняний ґрунт автономні поняття ЄСПЛ слід дуже обережно, оскільки за діями сторони в процесі може ховатися недобросовісність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Магрело М.* Концепт «законних очікувань» і принцип юридичної визначеності: причинно-наслідковий чи симбіотичний зв'язок? // Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis.../cgiirbis_64.exe?...

2. *Кретова І. Ю.* Концепція автономного тлумачення у практиці Європейського Суду з прав людини // *Право і суспільство*. – № 4 частина 3/2015. – С. 25–30.

Belianevych O. A. The concept of legitimate expectations and problems of its application by the Ukrainian courts

The article is devoted to the problems that courts of Ukraine deal with while applying the autonomous concept of legitimate expectations. Author proposes conceptual approaches to overriding problems, which appear when considering court cases on property right protection and disputes that arise in obligational relations.

Key words: autonomous concepts, legitimate (reasonable) expectations, legal certainty, peaceful enjoyment of possessions.

Беляневич Е.А. Понятие легитимных ожиданий и проблемы его применения судами Украины

Статья посвящена проблемам, возникающим при применении судами Украины автономного понятия легитимных ожиданий как объекта правовой защиты. Предложены концептуальные подходы к их преодолению при рассмотрении судами дел о защите права собственности и споров, возникающих в обязательственных отношениях.

Ключевые слова: автономные понятия, легитимные (разумные) ожидания, правовая определенность, право на мирное владение имуществом.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ У СФЕРІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ І СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Король В. І.,

доктор юридичних наук, завідувач відділу міжнародного приватного права та порівняльного правознавства НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

Статтю присвячено ключовим тенденціям, які зумовлюють необхідність корегування тактичних і стратегічних цілей України з огляду на відсутність перспектив набуття членства у ЄС у найближчі 20–25 років. Розкрито ключові чинники-детермінанти модернізації концептуальних і прогностичних засад правової політики України у сферах економічного розвитку та безпеки держави на макрорівні та суб'єктів господарювання на мікрорівні, що набуває характеру нерозривного зв'язку в умовах регіональної нестабільності.

Ключові слова: правові загрози, життєво важливі інтереси, Угода про асоціацію, зона вільної торгівлі, правове прогнозування.

Визначальною ознакою сучасного етапу розвитку України є те, що суспільні процеси відбуваються в принципово нових історичних умовах, насамперед, нестабільності на регіональному рівні. Це проявляється як на внутрішньодержавному (Крим, Донбас), так і зовнішньому рівнях на обох стратегічно важливих для України напрямках – європейському та євразійському з огляду на посилення дезінтеграційних тенденцій у межах Європейського Союзу на фоні соціального напруження та економічної стагнації, дестабілізації правового режиму доступу українських товарів на ринок Росії як провідної країни Євразійського Економічного Союзу.

В таких умовах прямі та зворотні зв'язки об'єктивних і суб'єктивних чинників не просто актуалізують, а гранично загострюють суспільно значущу проблему забезпечення національної безпеки України та системного удосконалення відповідного законодавства. У межах загальної проблеми можна виділити її ключову складову, яка полягає у тому, що як приватноправовий, так і публічно-правовий інструментарій в Україні неповною мірою відповідає нагальній потребі у забезпеченні охорони та захисту майнових інтересів держави і суб'єктів приватного права на внутрішньому та зовнішньому ринках, що відноситься до сфери економічної безпеки.

Окреслені контури проблематики підкреслюють своєчасність підготовки даної статті, метою якої є визначення концептуально-правових та прогностичних засад забезпечення економічної безпеки Української держави та суб'єктів господарювання в контексті імплементації Угоди про асоціацію в частині поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі, що у такій комплексній міждисциплінарній площині досліджується у вітчизняній правовій науці вперше.

Для досягнення мети статті необхідним є звернення до міжнародних договорів та актів законодавства України, результатів наукових досліджень українських та іноземних вчених, офіційних позицій вищих посадових осіб Європейського Парламенту та Європейської Комісії тощо.

На нинішньому історичному етапі для Української держави та суб'єктів господарювання актуалізувались правові ризики і загрози, які носять як досить прогнозований російськоцентричний характер, так і менш очікуваний, хоча й цілком можливий євроцентричний.

Послідовно конкретизуючи цю тезу, зазначимо таке. З 1 січня 2016 р. суб'єкти господарювання України мають реалізовувати свої бізнес-стратегії як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках в умовах нової правової реальності – початком функціонування поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ПВЗВТ). Система норм щодо такої зони становить центральну частину Угоди про асоціацію між Європейським Союзом, Євроатомом та їх державами-членами, з одного боку, та Україною – з іншого, якою передбачається необхідність здійснення широкомасштабної адаптації законодавства України до *acquis* ЄС.